

קיבוץ וסוציאליזם

חשבון נפש היסטורי בעקבות הצפייה בסדרת הטלוויזיה

של מודי בראון, "הקיבוץ"

:: טל אלמליח

נכון לעכשיו, שבועיים וחצי לאחר תחילת גל המאבק החברתי הגדול ששוטף את ישראל, לא נאמרה עדיין מילה מצד קיבוץ כלשהו או התנועה הקיבוצית אודות תמיכה בה. הצפייה בסדרה של מודי בראון וענת זלצר מסבירה במידה מסוימת מדוע. אמנם בסדרה מוצגת הפרטת הקיבוצים בצורת שיר הלל (או בלדה) להתחלה חדשה ומפוארת כביכול, אך השורה התחתונה שלה נאמרת בדקות הסיום על ידי בן קיבוץ ששב לבנות וילה בקיבוצו המופרט, ששואל את המראיין: מי אמר שיש כאן קשר לסוציאליזם?

ואכן, לאורך כל הסדרה מוצג הקיבוץ בנוסטלגיה המתחלפת בביקורת נוקבת (מופרזת ולעיתים מוטה, שנשמעת מפי מובילי ההפרטה, שנוכחותם שולטת בפרק האחרון של הסדרה), כמערכת שיתופית רבת עיוותים (לינה משותפת, אהדה לברית המועצות, הפילוג בקיבוץ המאוחד, "תקנוניזציה" ועוד) שמחפשת את דרכה כבר מאז 'משבר החלוציות' שהתרגש על הקיבוצים עם הקמת המדינה ותחילת העידן הממלכתי. הקשר בין "הניסוי בבני אדם" שמוצג שם והמאבק הסוציאליסטי בחברה הישראלית, לא נוכח שם. לטענתי, אין זה מקרה שהוא לא נוכח – הוא מעולם לא התקיים.

הפנייה פנימה

בשנת 1972 כתב אבא קובנר מכתב ללידור ובו טבע את המימרה "גלתה שכינה מחצרו של קיבוץ". קובנר התייחס לחוסר בתוכן רוחני בחיי הקיבוץ, שהפכו אותו מלהיות בשורה עבור העם היהודי למשק שיתופי "אפילו הוא משגשג, שוב איננו ערובה לייחודה של חברה ולנשמה יתרה של האדם החי בקרבה". קובנר ביטא את תחושתו, שהיה לה על מה להתבסס כבר בתחילת שנות ה-60, כי הקיבוץ שרוי בהתכנסות פנימה (שמוצגת היטב

בסדרתו של בראון), שיצרה עולם של חברים חזיים בנוחות מנומנמת, לאחר שהקיבוץ תרם את תרומתו להתיישבות ולביטחון. הפנייה פנימה הייתה בלתי נראית לעין באותו זמן משום עוצמתה של הפראזה האידיאולוגית של הקיבוצים, שהתקיימה עדיין בעולם של ועידות, מועצות, נאומים וכותרות מפורצות בעיתונות התנועתית, בעוד שהמציאות היומיומית סבבה סביב עיסוק בחיי המשק והמשפחה. באותן שנים, לאחר שנמוג עידן ההובלה של הקיבוץ בתקופת היישוב, היו רובם המוחלט של חברי הקיבוצים, מבוגרים וצעירים, מנותקים מהחברה הסובבת, חסרי שאיפות להשפעה עליה ועסוקים בחיי הנוחות של עצמם. הם סיגלו לעצמם צורת חשיבה של בורגנות רגילה.

אימוץ דפוסים קפיטליסטיים

הדפוסים הנורמטיביים שסיגל הקיבוץ מבחינה חברתית התפתחו במקביל לאימוץ של שיטות כלכליות נורמטיביות – קרי קפיטליסטיות – בתקופה שלאחר קום המדינה. על מנת לאפשר את הפיתוח הכלכלי שהוביל לעידן השפע הקיבוצי, פעלו הקיבוצים באופן תחרותי בשני

הקשר בין "הניסוי בבני אדם" שמוצג בסדרה של בראון והמאבק הסוציאליסטי בחברה הישראלית, לא נוכח שם. לטענתי, אין זה מקרה שהוא לא נוכח – הוא מעולם לא התקיים

לכאורה בקרב הפועלים בעיר ומייצגות אותם בכנסת ובהסתדרות. במצעי המפלגות הללו לכנסת ולהסתדרות הייתה המטרה המוצהרת הקמת משק סוציאליסטי בישראל על כל היעדים הנגזרים מכך.

מעבר לדימוי הזה, ברובד היומיומי, התקיימה מציאות אחרת, שבחדרי חדרים ביטאו אותה גם המנהיגים: תנועות אלה וגם המפלגות הקשורות אליהן (לפחות מפ"ם ואחדות העבודה) היו "מפלגות קיבוץ", שפעלו כמגזר המייצג חברה המורכבת מבני מעמד בינוני. יש מקום לשאלה האם אותן מפלגות פועלים קיבוציות (והכוונה היא כאמור למפ"ם ואחדות העבודה) הוקמו כ"מפלגות פועליות" או שמא מראש נולדו מתוך צורך של התנועות הקיבוציות בזרוע מפלגתית בעידן שבו איבד הקיבוץ את כוחו הפוליטי בגלל הקמת המדינה. אמנם, למפלגות הללו היו מצביעים רבים בעיר, אך רובם היו עוזבי קיבוץ ואוהדי קיבוץ או אינטליגנציה סוציאליסטית שניסתה להשפיע, ללא הצלחה, על המפלגה בכיוון פועלי יותר. מיעוטם היו פועלים או נציגי פועלים, ואלה נלחמו על ייצוגם וידעו אכזבות רבות. לכן נראה בדיעבד כי מפ"ם ואחדות העבודה היו מפלגות שפעולתן הממשית הייתה לצרכי הקיבוצים והדימוי הפועלי שלהן היה חלק ממנגנון גיוס פוליטי שאומץ בגלל מורשת תנועת העבודה של הקיבוצים. למעשה, הקשר בין הקיבוצים ובין הסוציאליזם במובנו הרחב, התקיים כמעט רק במרחב האידיאולוגי.

הכשל הסוציאליסטי של הקיבוץ

על הרקע הזה יש להסביר את הכישלון הפוליטי המתמשך של התנועות הקיבוציות להיות כוח סוציאליסטי בישראל אל מול תהליכי הקפיטליזציה שעברו המשק והחברה מאז הקמת המדינה. ברובד האידיאולוגי נאמרו הדברים ה"נכונים". ברובד הפוליטי לא נעשה כמעט דבר. מאחורי ההתקפות על מפא"י, ואחר כך במסגרת "המערך" תמיד עמדה הנכונות להתפשר בסוגיות כלכליות כדי להישאר בממשלה. גם מבחינת חקיקה לא ניתן לראות עשייה משמעותית שקשורה לתחום הכלכלי-חברתי מצד חברי הכנסת של המפלגות הקיבוציות.

מראית העין התקיימה עד לסוף שנות ה-70. בשנת 1984 נפרדו דרכיהן של שתי התנועות הקיבוציות, התק"ם (שהוקמה

מובנים: הקיבוץ הבודד כלפי השוק והקיבוצים כמגזר כלפי המדינה. בקיבוצים ידעו היטב מתי לפעול לבר (למשל דרך המפעל המקומי), מתי לפעול עם קיבוצים אחרים (דרך המפעלים האזוריים שקנו חומרי גלם, עיבדו תוצרת חקלאית ועוד בצורה משותפת) ומתי לפעול כמגזר (בהשגת אשראי ממשלתי, בהגנה על התוצרת החקלאית ועוד). למעשה, מהשלב שבו הבינו בקיבוצים כי מקומם השתנה במעבר מיישוב למדינה, הם פעלו כשחקן קפיטליסטי, גם אם בתוכם התקיימה מלחמת חורמה של הממסד בתופעות "בורגניות". הגיון השוק חדר אליהם בכל מקום אפשרי, משום שדרכי החשיבה של רבים מתוכם היו של תחרות ואינטרסנטיות כלפי חוץ, שעודדה באופן דיאלקטי את אותה התכנסות פנימה.

דמותן של המפלגות הקיבוציות

למרות מציאות המאבק הכלכלי כלפי חוץ וההתכנסות פנימה במובן החברתי, הדימוי העצמי והציבורי של ממסדי התנועות הקיבוציות השונות היה באותה עת אחר לגמרי: בשנות ה-60 וה-70 מנהיגי התנועות התייחסו אליהן עדיין כאל תנועות פועלים חלוציות הפועלות בשם חזון הצינונות הסוציאליסטית, תחת רטוריקה של אינטרס לאומי ואחריות חברתית כוללת. כחלק מכך, קראו לעצמן המפלגות הללו "מפלגות פועלים", ואף בנו את עצמן על פי דגם כזה - קרי כ"מפלגות המונים" הפועלות

הפנייה פנימה הייתה בלתי נראית לעין באותו זמן משום עוצמתה של הפראזה האידיאולוגית של הקיבוצים, שהתקיימה עדיין בעולם של ועידות, מועצות, נאומים וכותרות מפוצצות בעיתונות התנועתית, בעוד שהמציאות היומיומית סבבה סביב עיסוק בחיי המשק והמשפחה

למפלגות הללו היו מצביעים רבים בעיר, אך רובם היו עוזבי קיבוץ ואוהדי קיבוץ או אינטליגנציה סוציאליסטית שניסתה להשפיע, ללא הצלחה, על המפלגה בכיוון פועלי יותר. מיעוטם היו פועלים או נציגי פועלים, ואלה נלחמו על ייצוגם וידעו אכזבות רבות

קצה הקרחון

רכישת החטיבה הסלולרית של מוטורולה ע"י גוגל ביותר מ-16 מיליארד דולר מזכירה לנו את תופעת מלחמות הפטנטים והקניין הרוחני, אחת התופעות הבעייתיות במודל השוק החופשי.

קשה לתמחר ולגבות כסף על קניין רוחני - המחקרים של עובדי חברות טכנולוגיה הענקיות. בניגוד לדברים שתמחרם היה דורש מהחברות לקחת אחריות עליהם ("יצור רעש וזיהום, עובדים שעברו הכשרה וחיווך בית ספרי, תשתיות לאומיות, ביטחון), כאשר החברות עצמן מייצרות משהו שקשה לתמחר הן שמחות לדרוש רגולציה אלימה כדי שיוכלו להרוויח עליו בנוחות. התוצאה - המצאות ופיתוחים מדעיים רבים שהיו יכולים להשתכפל ולהיות מיוצרים ע"י כל חברה אחרת ללא מאמץ נשארם בתחומה של חברה אחת - לפעמים למשך עשרות שנים.

בעיה נוספת שתופעה זו חושפת היא הפיכה של שמירה על החוק לעניין עסקי. מבחינת חברות הטכנולוגיה, ולמעשה כמעט כל חברה גדולה, מעבר על חוק כמו חוק הפטנטים הוא צעד אסטרטגי שאין מניעה לבצעו אם הרווח עולה על הנזק. אם היינו מחילים את ההגדרה עברין - אדם שעובר על החוק לעתים קרובות - על חברות מסחריות, כנראה שלא הייתה חברה אחת גדולה שאינה עבריינית.

ב-1980 מאיחוד של הקיבוץ המאוחד ואיחוד הקבוצות והקיבוצים) והקיבוץ הארצי, כאשר "המערך" פורק עקב הקמת ממשלת האחדות של פרס ושמיר. התק"ם, שהייתה חלק ממפלגת העבודה, נטמעה בתוכה והייתה לחלק אינטגרלי מהתהליכים הפוליטיים והרעיוניים שעברה המפלגה, שכללו שיתוף פעולה עם צעדים אנטי-פועליים במהותם (בראשם תוכנית הייצוב של פרס מ-1985 והפרדת ההסתדרות מקופת חולים על ידי רמון ב-1994). הקיבוץ הארצי, לעומת זאת, פנה לשותפות עם מפלגות ליברליות כר"צ ושינוי, והקים ב-1992 את רשימת מרצ, שהייתה רחוקה מלייצג ציבור פועלי כלשהו והתמקדה בתחום המדיני ובזכויות האזרח (כאשר חיים "ג'ומס" אורון משתף פעולה עם חיים רמון בהפרדת קופת החולים מההסתדרות ב-1994). מהלכים אלה שיקפו את הזיקה החלשה לסוציאליזם של מפלגת העבודה ומרצ, ובתוכן גם של התנועות הקיבוציות.

בשנת 2000 התאחדו התנועות הקיבוציות הנפרדות לתנועה אחת - התק"צ (התנועה הקיבוצית). מאחר וההיגיון בקיום תנועות נפרדות היה מעורער כבר כמה עשורים (מסוף שנות ה-50 כבר הופיעו תביעות שהלכו ורכו לאיחוד התנועות) המהלך חשף את המגמה של התנועות למאבק מגזרי מובהק במסגרת אחת. למרות שמבחינה מפלגתית נותרו עדיין הקיבוצים מפוצלים בין כמה מפלגות (העבודה ומרצ, ומאז 2005 גם קדימה) ולמרות חילוקי דעות בסוגיות שונות, בעיקר מדיניות, התקיים שיתוף פעולה ביניהן. תהליך המגזור, יותר משהיה דבר חדש, היה חשיפה של מגמה קיימת שהוסתרה במשך שנים על ידי אידיאולוגיה. למעשה, התנועות פעלו יחד כמגזר כבר מאז קום המדינה, כאשר נדחקו לקרן זווית מבחינת השפעה פוליטית. כאשר התפרקו מבני הכוח והשליטה המסורתיים של התנועות הנפרדות בשנות ה-80 (בעקבות תהליכים פנימיים וחיצוניים כאחד), נפתחה הדרך לאיחוד כולל של גופים שלהם מהות דומה: הבטחת קיום חבריהם בתוך אורח החיים, התרבות ואיכות החיים הקיבוצית.

על כן, אין פלא כי קיבוצים החלו להפריט את עצמם בקצב מתגבר משנות ה-90 ואילך. ההפרטה לא נבעה מהמשבר הכלכלי של הקיבוצים, משום שהמשבר הכלכלי לא נבע מהשיתופיות. להפך - השיתוף הוא שיצר את

כוחם הכלכלי הגדול של הקיבוצים הן ברמת המשק הבודד, הן ברמת הארגון האזורי והן כמגזר. לא נכנס כאן לניתוח מפורט של סיבות המשבר, ורק נציין כי המשבר נוצר ברובו הגדול מהמדיניות הכלכלית של הממשלה לאחר 1977, ולא מהתנהלות לא נכונה של הקיבוצים (על כך במאמר של תום נבון שיתפרסם בגיליון 50 של 'חברה'). מעניין לראות כיצד חברים רבים בקיבוצים יצרו במהירות רבה אידיאולוגיות והסברים לחיזוק הקשר הכוזב בין השיתוף למשבר. ההפנמה של ההיגיון הניאור-ליברלי בקיבוצים הייתה מהירה ומדהימה. היא שיקפה את הטענה המובאת כאן, שתחת מעטה השוויון כלפי פנים התקיימו מאפיינים קפיטליסטיים רבים שנבעו מאופי התפקוד הכלכלי של הקיבוצים. על הרקע הזה יש לראות את הקלות שבה אימצו בקיבוצים טיעונים ניאור-ליברלים קלאסיים יותר כאפשרות "לצאת מהארון" מאשר כהתפכחות או תובנה חדשה.

לסיכום, אסתכן בהכללה כי המציאות התודעתית היום בקיבוצים, גם השיתופיים, איננה סוציאליסטית כלל. בחלקם קיימת תודעה של חשיבות ההתיישבות, של אחיזה בקרקע, של מוסר עבודה ועוד, מרכיבים שאין לזלזל בהם, אך הם משקפים הוויה של מגזר בעל תפקיד היסטורי מכובד שמאז הקמת המדינה מרוכז בעצמו. כפי שאמר אותו בן קיבוץ שחזר לבנות בו וילה, אין כאמת קשר בין זה ובין חברה סוציאליסטית. המציאות הזו לא נולדה מההפרטה. היא הולידה אותה.

מאחורי ההתקפות על

מפא"י, ואחר כך במסגרת

"המערך" תמיד עמדה

הנכונות להתפשר בסוגיות

כלכליות כדי להישאר

בממשלה. גם מבחינת

חקיקה לא ניתן לראות

עשייה משמעותית שקשורה

לתחום הכלכלי-חברתי מצד

חברי הכנסת של המפלגות

הקיבוציות

טל אלמליח

הוא דוקטורנט

באוניברסיטת חיפה,

חוקר במסגרת

יד יערי, חבר בית

יגאל אלון וחבר

כוח לעובדים.

✉ snir.tal@gmail.com